

УДК 811.161.1-2'246:272

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Ганна Залізник

КНДУ «Науково-дослідний інститут соціально-економічного розвитку міста», м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНИ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто основні параметри оцінювання мовної ситуації — якісні, кількісні та оцінні — і проаналізовано особливості сучасної мовної ситуації в Україні за результатами комплексного соціологічного дослідження (фокус-групове дослідження та масове опитування) 2017 р. Порівняння цих результатів із даними 2006 р. (параметри опитування подібні) показало тенденцію до зміцнення позицій української мови як державної. Використання методів соціології для розв'язання соціолінгвістичних проблем забезпечило достовірність результатів, а участь лінгвістів у підготовці опитування дало змогу звернути увагу на важливі проблеми функціонування та взаємодії мов у суспільстві.

Ключові слова: мовна ситуація, фокус-групове дослідження, масове опитування, взаємодія мов, аксіологічні ознаки, державна мова, мовна політика.

Поняття «мовна ситуація» у сучасній лінгвістиці зазвичай визначають досить схоже. Про це свідчать подібні тлумачення у сучасних енциклопедичних виданнях та підручниках [6: 371; 9: 101; 3: 636]. Серед них визначення, наведене в енциклопедії «Українська мова»: «Становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовна ситуація <...> звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами» [1].

© С.О. СОКОЛОВА, Г.М. ЗАЛІЗНЯК, 2018

До кількісних ознак мовної ситуації у певних територіальних і часових межах дослідники зазвичай зараховують: 1) загальну кількість ідіомів (кодів) — різновидів мови (територіальних або соціальних діалектів) чи кількох мов, що обслуговують певну спільноту; 2) відносну кількість мовців, які послуговуються кожним з ідіомів, визначаючи зокрема демографічну потужність кожного з ідіомів — внутрішню (етнічну) і зовнішню (загальну), демографічний потенціал цих ідіомів (кількість носіїв віком до 30 років); 3) відносну кількість комунікативних сфер, що їх обслуговує кожен ідіом (комунікативна потужність ідіома) [3], і що меншою є ця комунікативна потужність, то детальнішим має бути опис сфер функціонування, тому що у сфері освіти, наприклад, важливим є охоплення усіх рівнів і профілів навчання, у сферах науки і професійної діяльності — обслуговування не лише гуманітарних, а й природничих, технічних і математичних напрямків, у сфері літератури і мистецтва — тематична і жанрова широта творів, у засобах масової комунікації — не лише кількість, але й накладу видань, час ефіру, якість мови тощо. Для української мови, яка *de jure* є державною вже понад чверть століття, але *de facto* ще не стала навіть мовою повного етнічного поширення в усіх регіонах України, а тим більше мовою повного територіального поширення [8: 84 — 145], такий розгорнутий опис кількісних параметрів мовної ситуації України досі залишається дуже актуальним.

Не менш важливі для характеристики мовної ситуації якісні ознаки, зокрема: 1) лінгвістичний характер ідіомів (різновиди однієї або різні мови, це макро- чи мікромови; в Україні, крім взаємодії різних мов, важливим є чинник діалектного розмаїття української мови та її територіального варіювання); 2) структурно-типологічні відношення між ідіомами (спорідненість / неспорідненість), наприклад, взаємодія української мови зі східнослов'янською російською на всій території України, та територіальні особливості відношень як з іншими слов'янськими (польська, словацька, болгарська, білоруська), так і неслов'янськими (угорська, румунська, кримськотатарська, молдавська, гагаузька, ромська¹ та ін.) мовами; 3) функціональна рівнозначність / нерівнозначність ідіомів (сфери функціонування з кількісним оцінюванням); 4) характер домінуючого в державному масштабі ідіома (місцевий — «імпортований», зокрема для України важливе значення має історичний аспект взаємодії української мови з російською, яка посідає домінуючі позиції й у деяких регіонах, у яких історично переважав і досі переважає український етнос); 5) характер розселення носіїв (компактний / дисперсний, місто / село).

Оцінні (аксіологічні) ознаки — оцінка ідіомів носіями (внутрішнє і зовнішнє) — це їхня комунікативна придатність, естетична і культурна престижність.

На перший погляд, власне кількісні параметри є пріоритетом соціології, а якісні та аксіологічні — соціолінгвістики. Але це лише на перший

¹ У Всеукраїнському перепису населення за 2001 р. зазначена як циганська.

погляд, насправді між соціологією мови і соціолінгвістикою немає чіткої межі, оскільки якісні й аксіологічні ознаки (принаймні частина їх) теж можуть зазнавати кількісного оцінювання і вже на цій підставі відповідного потлумачення. І тут, з одного боку, лінгвісти потребують допомоги соціологів, які досконало володіють відповідними методами збирання й опрацювання репрезентативного матеріалу і можуть пов'язати процеси, що відбуваються з мовою (мовами), з іншими суспільними процесами, а з іншого — лінгвістам легше звернути увагу на найвразливіші ділянки прояву мови, побачити особливості її функціонування і визначити її місце у соціолінгвістичній класифікації мов. Зрештою, матеріали, отримані соціологами у фокус-групах під час підготовки до масового опитування (записи розмов) і цікаві передусім змістом, для лінгвістів дають ще й багатий мовний матеріал, бо є власне текстами [7]. У соціологічних опитуваннях і переписах, які уможливають кількісне оцінювання мовної ситуації, відповідь респондентів нерідко може залежати від формулювання питання (наприклад, питання про рідну мову — чи запропоновано визначення, чи запропоновано список мов, чи можна вказати дві рідні мови та ін., більшість оцінних запитань тощо) — тут теж необхідна співпраця соціологів і лінгвістів.

Перші комплексні дослідження з використанням соціологічної методології мовної ситуації в країні після здобуття Україною незалежності припадають на початок двотисячних. Тоді практично вперше провели комплексне соціологічне дослідження мовної ситуації в Києві з використанням таких методів як експертне, фокус-групові дослідження, масові опитування мешканців столиці, зокрема молоді [2]. У ньому запропоновано широкий спектр соціологічних показників, які описують мовну ситуацію у постколоніальній столиці. Надалі ці напрацювання були використані для вивчення параметрів функціонування мов уже в масштабах країни в 2006 р. у проекті «Мовна політика та мовна ситуація в Україні» [5], а з травня 2016 р. мовознавці Інституту української мови НАН України долучилися до міжнародного проекту², у межах якого вдалося здійснити комплексне соціологічне дослідження, що складалося з фокус-групових досліджень та масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Використання вже напрацьованої системи соціологічних показників опитування, проведеного у 2006 р. [4: 342 — 343], дає змогу порівняти результати цих двох досліджень та

² Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трилатерального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethnolinguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультлінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконується при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, в Національній Академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 — 2019 рр.

оцінити зміни мовної ситуації на тлі суспільно-політичних процесів, що відбувалися протягом останніх десяти років.

Загалом мовну ситуацію вивчали за кількома групами соціологічних показників.

Показники, які описують мовну ситуацію в Україні:

— уявлення про зміни загальної ситуації в Україні після подій на Майдані Незалежності взимку 2013 — 2014 рр. і початку протистояння з Росією щодо вживання української та російської мов;

— ступінь відповідності вживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної»;

— демографічна потужність української й російської мов в Україні загалом та в окремих регіонах і населених пунктах;

— комунікативна потужність української та російської мов у такому самому вимірі;

— можливості громадян, що спілкуються різними мовами, задовольнити свої культурно-інформаційні потреби;

— показники індивідуальної мовної поведінки українців у повсякденному спілкуванні.

Показники, які описують ставлення мовців до української та російської мов:

— ставлення до української мови як атрибуту державності;

— престижність спілкування в Україні українською й російською мовами загалом та в різних сферах комунікації;

— ставлення до мовців, які спілкуються українською або російською мовами;

— стурбованість громадян долею української та російської мов.

Показники конфліктності мовної ситуації в Україні:

— уявлення про характер співіснування української й російської мов;

— оцінка можливості виникнення конфліктів в Україні на мовному ґрунті;

— оцінка можливості загострення міжнаціональних стосунків у разі зміни балансу використання української й російської мов та зміни статусу останньої;

— оцінка проявів дискримінації за мовною ознакою громадян, що спілкуються різними мовами.

Показники бачення розвитку мовної ситуації в Україні та напрямків державної мовної політики:

— уявлення про співвідношення використання української й російської мов;

— уявлення про статус української та російської мов;

— оцінка наслідків проголошення російської мови регіональною;

— розвиток мовної ситуації в перспективі;

— загальна оцінка державної мовної політики;

— пріоритети державної мовної політики;

— уявлення про оптимальну модель розв'язання мовного питання в Україні.

Отримані у 2006 р. дані засвідчили відмінності комунікативної потужності української та російської мов у різних сферах спілкування: українську мову здебільшого використовували в офіційній сфері, як робочу, а в повсякденному спілкуванні поширенішою була російська³. Щодо демографічної потужності, то станом на 2006 р. вона була приблизно однакова для обох мов. Так, російською тоді спілкувалося 40%, а українською (разом із суржиком) — 38%. Обидві мови в повсякденні використовував кожен п'ятий учасник опитування. Ці дані спростовували тезу багатьох політиків про те, що в Україні більшість населення спілкується російською мовою, тож вона має більший показник демографічної потужності й тому вимога надати російській мові статус другої державної або офіційної є цілком обґрунтованою.

Крім того, тоді спостерігали суттєві відмінності в мовній ситуації залежно від регіону: західний і центральний були переважно українськомовні, північ відзначалася поширенням двох мов рівною мірою, а південь та схід були переважно російськомовні. Найбільше відмінностей зафіксовано для мовної поведінки в урбанізованому та сільському середовищах. Так, міста, особливо великі, були зрусифіковані, тоді як у сільській місцевості панувала українська. Усі ці розбіжності частково стали приводом для запровадження сумнозвісного мовного закону Ківалова — Колісниченка. І хоча на позір він був нібито спрямований на підтримку мов національних меншин, фактично мав не лише зберегти статус-кво, а на законодавчому рівні створити підґрунтя для остаточного витіснення української мови з тих регіонів, де українськомовні громадяни були в меншості, і сприяти русифікації українськомовного сільського населення цих територій.

Результати дослідження, отримані у 2017 р., засвідчили, що події на Майдані 2013 — 2014 рр. ознаменували не лише черговий етап боротьби України за свою незалежність, а й супроводжувалися кардинальними змінами мовної ситуації в країні. Якщо у 2006 р.⁴ (рис. 1) за результатами соціологічного опитування в рамках Проекту INTAS четверо з десяти громадян країни спілкувалися або російською, або українською мовою (40% та 38%), а кожен п'ятий — обома мовами, то станом на лютий 2017 р. ситуація докорінно змінилася. Виключно українською та в більшості ситуацій українською послуговується 46% респондентів, російською та переважно російською лише близько третини. На перший погляд, показник у 46% для тих, хто спілкується українською, може здаватися не таким уже й значним, однак у соціології перевищення соціологічного показника у третину вказує на напрямок процесу соціального явища в бік зростання,

³ За результатами соціологічного опитування в рамках Проекту INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives». Репрезентативне опитування населення України методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання, загальна кількість — 2015 осіб віком від 18 р., стандартне відхилення при достовірності 95% і співвідношенні змінних 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становить 1,28 — 2,13% [5:].

⁴ Там само.

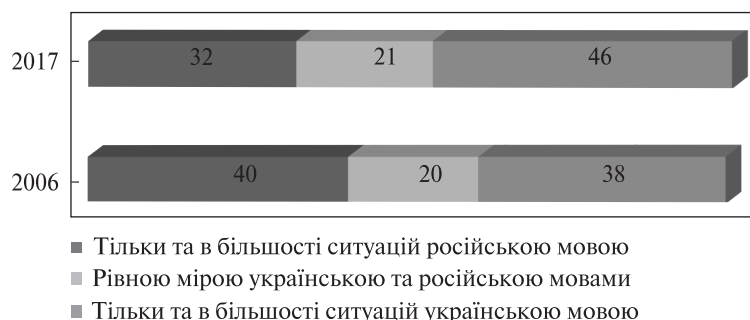

Рис. 1. Порівняння показника мови повсякденного спілкування громадян України у 2006 (N = 2015) та 2017 (N = 2007) рр.

а його падіння за третину — у бік затухання. З огляду на це, процес поширення української мови в державі набуває незворотного характеру.

Зазначимо, що використання мов принципово не залежить від статі респондентів, але різниться у вікових групах. Виявилося, що українська мова найчастіше вживана серед молоді віком 18 — 29 років. Практично кожен другий представник цієї вікової категорії послуговується нею для повсякденного спілкування, що свідчить про зростання її демографічної потужності. Дещо менш поширена українська мова серед людей віком 60 років та більше (47%). Серед решти вікових груп українською послуговується до 44% мовців.

Російській мові надають перевагу в більшості вікових груп до третини респондентів (за винятком вікової групи 30 — 40 років, де їх майже 37%). Отже, фактично українська домінує в усіх вікових групах, тому твердження, що в Україні більшість говорить російською, є хибним.

Разом з тим, варто зазначити, що російська мова найбільш уживана в обласних центрах (рис. 2). Серед їхніх мешканців частка російськомовних становить майже половину, в інших містах до 40%, а от у сільській місцевості — лише одну десяту. Щодо української мови, то спостерігаємо протилежну картину: українською спілкуються семеро з десяти мешканців села, а міста — лише троє з десяти. Ця особливість була помічена ще Л. Масенко під час опитування громадської думки у 2006 р. [5: 97]. Причиною такої ситуації є тривалий колоніальний статус України. У всіх імперіях чиновники, гарнізони, уродженці метрополії розташовувалися саме в містах. Як наслідок, мова корінного населення витіснялася з міських центрів на периферію.

Однак, якщо у 2017 р. частка російськомовних громадян обласних центрів фактично не зазнала змін порівняно з 2006 р. і становила близько половини, то частка українськомовних зросла з однієї п'ятої до третини. При цьому в містах (крім обласних центрів) на 12% скоротилася частка російськомовних громадян та збільшилася кількість українськомовних на 10%.

Для реального удержавлення української мови і загалом для її повноцінного функціонування важливі аксіологічні параметри, які можуть, зокрема, мати кількісний вимір: а) ставлення до державотворчої функції мови; б) престижність мови.

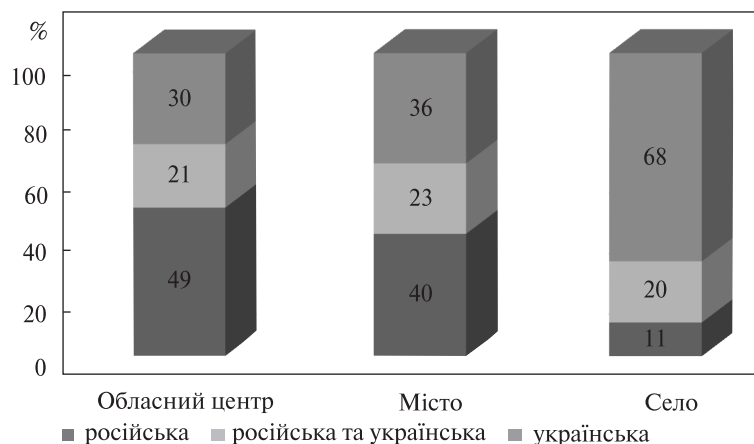

Рис. 2. Мова щоденного спілкування українців залежно від типу поселення (N = 2007) (позицію «важко відповісти» не вказано)

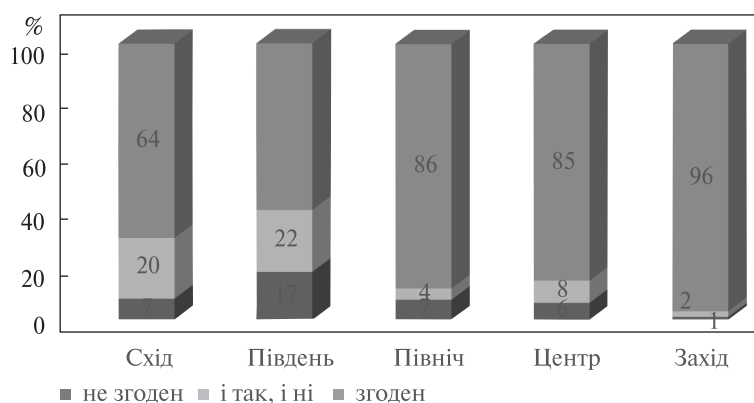

Рис. 3. Визнання української мови атрибутом державності залежно від регіону у 2017 р. (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

Результати опитувань свідчать, що ще у 2006 р. більшість жителів країни (понад 70%) визнавали українську мову атрибутом державності. У 2017 р. їхня частка зросла до 78%.

Визнання української мови атрибутом державності характерне для всіх регіонів України. За даними опитування взимку 2017 р. у північному, центральному та західному регіонах на питання «Чи згодні з твердженням, що українська мова є одним з атрибутів державності України?» позитивну відповідь дала абсолютна більшість респондентів (дев'ятеро з десяти), тоді як на сході та півдні таких лише шестеро з десяти, а близько 1/5 дали відповідь «і так, і ні».

Проте найвища частка тих, хто не згоден (понад 17%) із цим твердженням, виявилася в південному регіоні, хоча частка російськомовних респондентів там помітно менша, ніж на сході. Частково пояснити такі

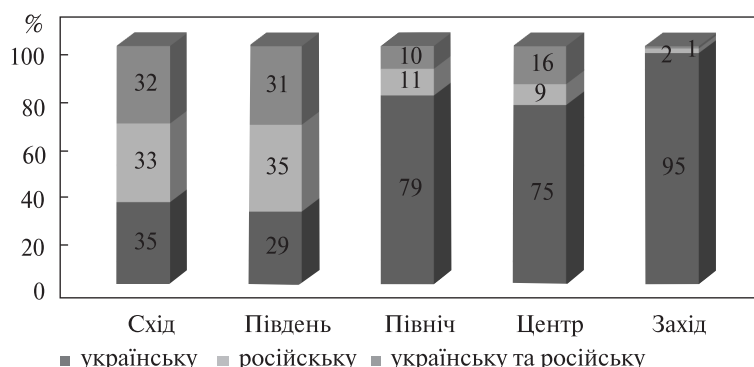

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» залежно від регіону (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

відмінності дають змогу розподіли відповідей на питання щодо того, яку мову респонденти вважають своєю рідною. Виявилось, що саме в південному регіоні найнижча частка тих, хто вважає українську рідною мовою (менше 30%), що удвічі нижче, ніж у країні загалом. Водночас у цьому регіоні російську визнали рідною понад третина респондентів, тоді як середній показник по Україні становить лише 17%. У північному, центральному та західному регіонах українська рідна для абсолютної більшості населення. І саме в цих регіонах дев'ятеро із десяти визнають українську мову атрибутом державності України. При цьому загалом по країні українську вважають рідною 63% опитаних, що у 3,7 раз більше, ніж частка тих, для кого рідна російська.

Дослідження також показало, що серед складників визначення для себе поняття «рідна мова» (табл. 1) опція «мова моєї країни» посідає таке саме місце, як і «мова мого повсякденного спілкування» — по 37%.

Отже, державна самоідентифікація є сьогодні провідним складником для мовної ідентифікації. Їй суттєво поступають навіть такі позиції, як «батьківська мова», «етнічна самоідентифікація», «мова спілкування в

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання: «Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: «Ваша рідна мова». Що для Вас визначальне у відповіді на нього?» (N = 2007)

Варіант відповіді	%
Мова моєї країни	37,2
Мова мого повсякденного спілкування	36,5
Мова моїх батьків	19,6
Мова, якою я думаю	17,0
Мова етносу, з яким я себе ідентифікую	14,0
Мова, якою спілкуюся в родині	13,1
Важко відповісти	3,1

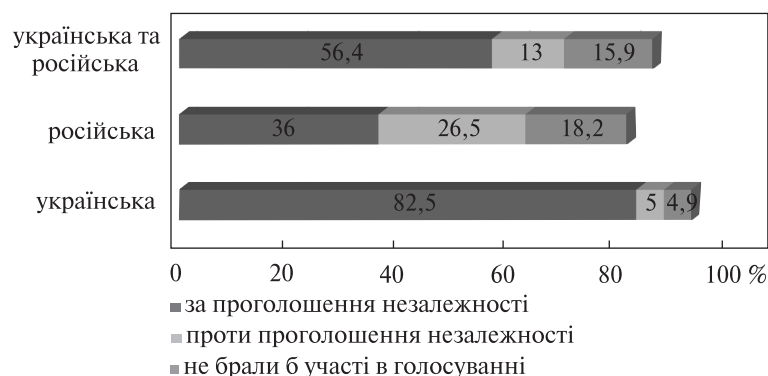

Рис. 5. Ставлення респондентів до незалежності України залежно від того, яку мову вони визнають рідною (позицію «важко відповісти» не вказано) (N = 2007)

родині». При цьому опція «мова моєї країни» як підґрунтя визначення для себе української як рідної виявилася на перших позиціях для мешканців заходу й центру країни, тоді як на півночі та сході вона посіла другу позицію, а в південному регіоні взагалі третю.

Натомість позиція «мова повсякденного спілкування» виявилася визначальною у відповіді на питання щодо рідної мови для мешканців сходу, півдня та півночі. Оскільки перші два на сьогодні належать до переважно російськомовних регіонів, а державницька складова там не є такою потужною (особливо у південному регіоні), то й ставлення до української мови як державного атрибуту — менш поширене.

Ще красномовнішими виявилися данні щодо залежності між рідною мовою респондентів та підтримкою ними незалежності України. Якщо серед респондентів, які називають рідною мовою українську, вісім осіб з десяти підтримали б Акт проголошення незалежності України (якби референдум проводили в наш час) (рис. 5), то серед тих, для кого рідна російська мова, таких лише троє з десяти, а чверть взагалі проголосували б проти.

Відповідно й цивілізаційні орієнтації у громадян, які обирають як рідну українську або російську мову, виявилися діаметрально протилежними. Якщо рух України до Європейського союзу підтримують майже дві третини респондентів, для яких рідною є українська мова, то серед тих, хто вважає рідною російську, їх утричі менше (22 %). При цьому незгодних серед них 57%. Схожу ситуацію спостерігаємо й відносно перспектив вступу України до НАТО. Понад половина респондентів, для яких рідна українська, підтримують приєднання країни до північно-атлантичного блоку, а понад 60 % тих, хто обирає рідною російську, — не підтримують.

Дзеркально протилежним виглядає ставлення до іншого політичного вектора руху України. Союз України, Білорусі та Росії підтримує один з десяти тих, хто рідною вважає українську, і п'ятеро з десяти — хто називає російську. Погляди респондентів на стосунки між Україною та Росією так

само мають протилежне спрямування залежно від того, яку мову вони вважають рідною. Понад половина українців, для яких рідною є українська мова, бачать ці стосунки зведеними до мінімально необхідних, зокрема п'ята частина виступає за повне їх припинення. Лише один з десяти підтримує пріоритетне та стратегічне партнерство. Протилежне бачення стосунків між Україною та Росією у респондентів, які рідною вважають російську мову. Кожен другий з них прагне у міждержавних стосунках із північним сусідом стратегічного партнерства, а один із десяти — обмеження до необхідного мінімуму.

Отже, бачимо діаметрально протилежні погляди на цивілізаційне майбутнє країни громадян, які вважають рідною українську чи російську мови. Цікаво, що погляди тих, хто вважає рідною обидві мови, розподілилися між двома різними векторами — західним та східним.

Загалом майже 64% опитаних підтримали думку про те, що мова — це питання не лише культури, а й національної єдності та державної безпеки, не згодні з цим близько 15%, понад 20% не змогли дати однозначної відповіді.

За період між опитуваннями 2006 та 2017 рр. на понад 10% збільшилася кількість тих, хто вважає, що українська мова має використовуватися у більшому обсязі, ніж тепер (табл. 2), і відповідно на майже 13% зменшилася кількість тих, хто прагне скорочення вживання української. Водночас щодо вживання російської мови тенденція протилежна (зменшення прихильників розширення її вживання на понад 20%). Кількість тих, хто не хоче змін у цій сфері, досить стала стосовно обох мов (майже 40%).

Звичайно, відповідь на це запитання великою мірою залежить від того, якою мовою спілкується сама людина. Так, розширення вживання української мови прагнуть понад 70% українськомовних (ще чверть висловлюється за збереження status quo) і лише 23,5% російськомовних (за збереження ситуації — майже 57%), саме вони найчастіше хотіли б звуження функцій української мови (6,7%) або утрималися від відповіді (13%); думки тих, хто спілкується обома мовами, розподілилися майже порівну між розширенням і збереженням обсягу вживання української мови (близько 46% обох відповідей).

Таблиця 2. Порівняння розподілу відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, українська/російська мови мають вживатися...?»

Варіанти відповіді	Українська		Російська	
	2006 (N = 2015)	2017 (N = 2007)	2006 (N = 2015)	2017 (N = 2007)
У більшому обсязі, ніж тепер	39,7	50,3	25,3	4,9
У такому самому обсязі, як тепер	38,9	39,4	42,2	44,6
У меншому обсязі, ніж тепер	16,2	3,1	27,3	40,2
Важко відповісти	5,2	7,3	5,2	10,3

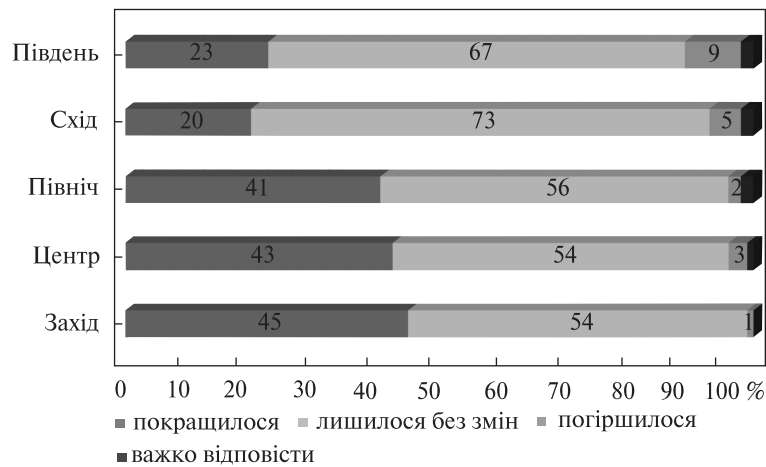

Рис. 6. Зміни ставлення респондентів до української мови після початку протистояння з Росією (N = 2007)

Для реального удержавлення української мови дуже важливий аксіологічний аспект, оскільки саме в аксіологічно домінуючих сферах — міжнародного спілкування, адміністративно-управлінській, природничих і технічних наук, вищої та середньої природничої й технічної освіти, міжнародного (міжетнічного) спілкування — вона ще не набула достатнього поширення на всій території України.

Після подій останніх років у 61% респондентів не змінилося ставлення до самої української мови, а в майже 74% — і до російської; у 34% ставлення до української мови покращилося (понад 40% — захід, центр, північ, близько 23% — схід і 21% південь), а в 21% погіршилося ставлення до російської (найрадикальніші погляди тут у представників заходу — майже 40% і до чверті — центру) (рис. 6). Цікаво розглянути окремо ставлення до цього питання мешканців Донбасу. Зазначимо, що статистично ці результати не можна вважати достовірними (внаслідок невеликої кількості опитаних), вони лише показують тенденцію, проте впадає у вічі стриманість представників цього регіону практично в усіх оцінках стосовно мовних вподобань: зі 136 інформантів — представників Донбасу 117 (86%) не змінили свого ставлення до української мови і 124 (91%) — до російської.

Іншим важливим аксіологічним параметром повноцінної реалізації функцій мови є її престижність. Сучасна проблема престижності української мови має історичні корені. Внаслідок того, що вона тривалий час була у становищі другорядної, це закріпилося у свідомості багатьох її носіїв. Тому досить типовою була ситуація, описана в художній літературі (С. Васильченко, оповідання «В темряві») і процитована О.Б. Такаченком [6: 112], коли селянин бачить зловмисність у намаганні вчителя знайомити дітей з творами, писаними «мужицькою» (українською) мовою, мовляв, вчитель як пан не хоче, щоб діти навчилися «панської» (російської) мови. І ця літературна історія корелює з розповіддю нашої сучасниці під час обговорення мовної ситуації у фокус-групі (2017):

«Ви знаєте, у мене була цікава ситуація, мій батько бачив мене у Москві, в художній академії, у них у всіх — у батьків, у дідів — співуча така мова, в кого підкиївська, в кого черкаська, тут же поверталися до мене і **по-руськи**, бо «у дитини — за руським будуще» (Київ, вікова група 36 — 65 років).

Дані опитування (табл. 3) засвідчили, що порівняно з 2006 р. загальна кількість позитивних відповідей щодо престижності української мови залишилася практично такою самою, проте зросла їх категоричність, і водночас набагато менше стало негативних відповідей, передусім за рахунок відповіді «Постановка питання некоректна», якої не пропонувало попереднє опитування, оскільки тоді це питання не викликало сумніву.

Важко визначитись із відповіддю на це запитання (рис. 7) передусім жителям півдня — 11%. Майже третина представників сходу і п'ята частина представників півдня вважають це питання некоректним. Натомість дев'ятеро з десяти жителів заходу й вісім з десяти жителів центру та півночі вважають спілкування українською мовою престижним, навіть серед представників сходу та півдня їх понад половина.

Більшість опитаних українців зауважує, що мова, якою спілкується людина, не впливає на ставлення до неї, хоча кількість таких відповідей дещо (на близько 3,5%) знизилася порівняно з опитуванням 2006 р. і залежить від того, стосовно якої мови ставилося питання: коли питалось про українську мову, нейтральну відповідь дали близько 55%, коли про російську — 66%.

На запитання: «Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті?» близько половини в усіх регіонах відповіли «ні», майже чверть «і так, і ні» і близько 20% ствердно. Як і на інші запитання, на це відсутня відповідь у багатьох представників Донбасу (майже 23%, тоді як в інших регіонах не відповіли лише 5 — 6%).

Одним з аксіологічних параметрів мови титульної нації є те, як її сприймають представники інших етносів, чи не відчувають вони дискримінації стосовно себе і наскільки може гальмувати процес удержавлення або загострювати ситуацію потенційна дискримінація стосовно носіїв державної мови. За результатами опитування, з дискримінацією українськомовних (з боку російськомовних) не стикалися майже 81 % опитаних (проти 73% у 2006 р.), а з дискримінацією російськомовних (з боку українськомовних) — близько 77% (проти 67% у 2006 р.).

Таблиця 3. Порівняння розподілу відповідей на запитання «Чи престижно зараз в Україні говорити українською мовою?» у 2006 (N = 2015) та 2016 (N = 2007) рр.

Рік	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	Постановка питання не коректна	Важко відповісти
2017	51,9	22,2	3,4	2,2	14,1	6,2
2006	45,9	27,3	15,0	6,0	—	4,7
	74,1		5,7			
	73,2		21,0			

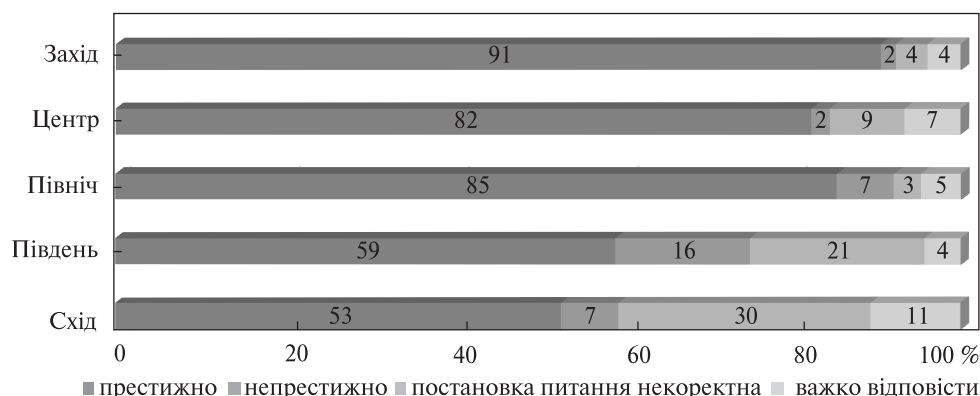

Рис. 7. Оцінка престижності української мови за регіонами (N = 2007)

Цікаво, що ці показники мають яскраво виражений територіальний розподіл (рис. 8), який можна назвати парадоксальним, тому що на дискримінацію українськомовних найчастіше скаржаться представники півночі (23%), заходу (майже 19%) — переважно українськомовних регіонів, і водночас півдня (20%), де багато російськомовних, а на дискримінацію російськомовних українськомовними — здебільшого представники того ж півдня (майже 35%) і півночі (понад 26%). Можна стверджувати, що схід і захід найменше занепокоєні дискримінацією з боку тих, хто має панівну в цьому регіоні мовну орієнтацію. Якщо аналізувати ситуацію за типами населених пунктів, то ситуація гостріша в обласних центрах (понад 19% поскаржилися на дискримінацію українськомовних і майже 29% — російськомовних). Утім, відповідь з кваліфікацією «зрідка» для обох питань у 3 — 4 рази перевищує відповідь із кваліфікацією «часто», тож можна говорити про те, що реально такі випадки поодинокі.

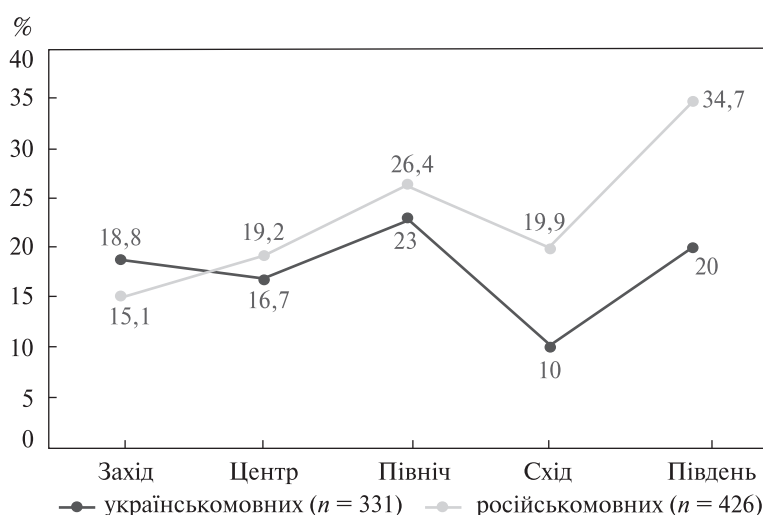

Рис. 8. Територіальний розподіл позитивних відповідей стосовно випадків дискримінації громадян щодо мовної ознаки в регіональному розрізі

Утім, відповіді на запитання оцінного характеру нерідко мають суб'єктивний характер. Так, за даними нашого анкетування серед вчителів середніх навчальних закладів⁵, маємо попередні результати в трьох областях (табл. 4) — Донецькій (1456 анкет), Закарпатській (475 анкет) та Чернігівській (428 анкет). У Львівській області на ті самі запитання відповідали викладачі та студенти гуманітарних спеціальностей Львівського національного університету (141 анкета), думку яких можна вважати експертною. На запитання про відповідність функціонування української мови її статусу як державної в населеному пункті, де живе інформант, представники трьох областей дали майже однакову кількість позитивних відповідей — близько 60 %. У Львівській області цей показник сягає 73%. В усіх областях державна мова повноцінно представлена на вивісках держустанов (близько 90 % і більше).

Водночас відповіді на інші запитання різняться значно більшою мірою. Так, у Львові відхилення від стовідсоткового визнання відповідності вживання української мови її статусу зумовлене її неповним поширенням у сфері ЗМІ та усно-розмовній практиці (близько 70%) за інших показників 90% і більше, у Чернігівській показники дещо нижчі (на 5 — 10%, зі зниженням вимог до сфери послуг на понад 20%), у Закарпатській, крім послаблення вимог до вже згаданих сфер, послуговуються українською лише близько 70% держслужбовців і вчителів, а в Донецькій області нею розмовляють менше половини держслужбовців і вчителів, тоді як в усно-розмовних практиках і ЗМІ її присутність обмежена 15 — 20%.

Порівняння відповідей тих, хто вважає функціонування української мови у своєму населеному пункті таким, що відповідає її статусу державної, свідчить про неоднакове розуміння цього статусу представниками різних регіонів (рис. 9).

Таблиця 4. Вживання української мови (сума відповідей «понад половина» та «майже всі») у різних сферах за областями, %

Вживання української мови	Області України			
	Львівська	Закарпатська	Донецька	Чернігівська
Відповідає статусу державної	73	62	60	64
Виконано вивіски держустанов	98	91	87	88
Говорять вчителі поза уроками	94	67	48	87
Розмовляють держслужбовці	87	71	43	80
Вживається у сфері послуг	93	59	23	70
Розмовляють з незнайомими на вулиці	70	52	14	65
Читають ЗМІ	70	59	15	52

⁵ Опитування здійснене за допомогою електронної анкети, посилання на яку (<https://goo.gl/forms/RNZcbT4Jg8wr8sDF2>) поширене серед вчителів середніх шкіл через обласні держадміністрації. У цій розвідці вибірково використано дані станом на 11.06.2018.

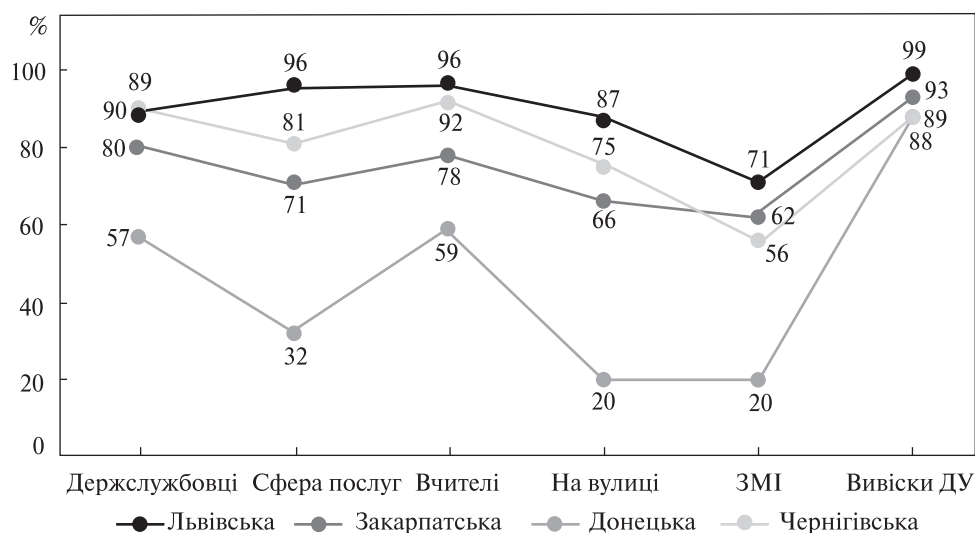

Рис. 9. Критерії визнання повноцінності функціонування української мови як державної представниками різних областей

Якщо львів'яни допускають, що для державної мови можливим є відхилення показника масового вживання від 90 — 100% тільки для читання преси лише або переважно українською мовою (до близько 70%), то у Донецькій області достатнім вважають переважання українськомовних вивісок на держустановах і 60% українськомовних вчителів та чиновників, сприйняття інформації і усно-розмовні практики до уваги переважно не взято. У Чернігівській області поступку зроблено для усно-розмовних практик та ЗМІ (приблизно на 10% порівняно зі львів'янами), у Закарпатській показники для усно-розмовних практик знижено ще на близько 10%, що цілком зрозуміло, зважаючи на національну неоднорідність регіону. Отже, представники різних регіонів мають різне уявлення про обсяг вживання мови, достатній для її відповідності статусу державної. Це свідчить про необхідність диференційованої тактики (саме тактики, за єдності стратегії!) розширення функцій державної мови у різних регіонах.

Отже, спостереження за динамікою мовної ситуації в Україні за 10 років загалом засвідчує тенденцію до зміцнення її позицій як державної. Це виявилось як у посиленні усвідомлення її державотворчого значення, так і в реальному розширенні її функціонування. Спостерігаємо також готовність населення до розширення функцій державної мови (до 50%) і практичну відсутність бажання їх обмежити (лише близько 3%).

Зміни мають яскраво виражений територіальний розподіл зі зменшенням показників у напрямку із заходу на схід і південь та проміжним положенням північних і центральних областей.

Попри зміни демографічної та комунікативної потужності української та російської мов за останні 10 років абсолютна більшість опитаних

не має негативного досвіду дискримінації на мовному ґрунті, практично половина спростовує наявність конфлікту в країні на мовному ґрунті (лише 1/5 вважає, що такий конфлікт є).

Кожен другий вважає, що більшість населення країни є білінгвами і майже стільки ж зараховують себе до них, а також схильні думати, що особистий білінгвізм запобігає конфліктам. Водночас більшість не бачить перспектив у державному білінгвізмі й підтримує державний статус лише для української мови (68%).

Цільове опитування довело, що представники різних регіонів мають неоднакове уявлення про саме поняття «державна мова» й необхідний обсяг її функціонування, що потребує законодавчого визначення цього поняття і подальшої широкої роз'яснювальної роботи у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицин В.М. Мовна ситуація. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ, 2007. С. 379.
2. Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ, 2001.
3. Крючкова Т.Б. Языковая ситуация. *Язык и общество. Энциклопедия*. Москва, 2016. С. 636 — 640.
4. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 96 — 131.
5. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
6. Селіванова О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава — Київ, 2006.
7. Соколова С. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування. *Українська мова*. 2017, № 3. С. 25 — 39.
8. Ткаченко О.Б. *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ, 2014.
9. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. *Введение в социолингвистику*. Москва, 1978.

REFERENCES

1. Brytsyn, V.M. (2007). Language situation. *Encyclopedia Ukrainian language*. 3rd ed., with changes and additions. Kyiv. P. 379 (in Ukr.).
2. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). *Language situation in Kyiv: the present day and the future*. Kyiv (in Ukr.).
3. Kriuchkova, T.B. (2016). Language situation. *Language and society*. Encyclopedia. Moscow. P. 636 — 640 (in Rus.).
4. Masenko, L. (2008). Language situation in Ukraine: sociolinguistic analysis. *Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Ed. J. Besters-Dilger. Kyiv. P. 96 — 131 (in Ukr.).
5. Besters-Dilger, J.(ed.). (2008). *Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Kyiv (in Ukr.).
6. Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: the terminology encyclopedia*. Poltava — Kyiv (in Ukr.).
7. Sokolova, S. (2017). Regional features of the interaction of speech codes for bilingual communication. *Ukrainian language*. № 3. P. 25 — 39 (in Ukr.).
8. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainian Language: Present and Historical Perspective*. Kyiv (in Ukr.).
9. Shweicer, A.D., Nikolskii, L.B. (1978). *Introduction to sociolinguistics*. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 22.06.2018

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Hanna Zalizniak

Department Head of Sociological Monitoring of the City Development Municipal Research Institution “Citi Development Institute”

PECULIARITIES OF THE CONTEMPORARY LINGUISTIC SITUATION OF UKRAINE IN THE REFLECTION OF SOCIOLOGY AND SOCIOLINGUISTICS

The article describes the main evaluation parameters of the linguistic situation — qualitative, quantitative and evaluative, as well as, features of the modern language situation in Ukraine are analyzed, based on the results of a comprehensive sociological study (Focus group research and mass survey) 2017. Comparison of these results with 2006 data (survey parameters are identical) showed a tendency to strengthen the position of the Ukrainian language as a state one. Sociology methods usage, ensured the reliability of results in solving sociolinguistic problems, and linguists involved in the preparation of the survey made it possible to draw attention to important problems of the functioning and interaction of languages in society. Both the situation and its changes, taken as a whole, have a strongly marked territorial division with lower rate of use of the Ukrainian language in the direction from west to east and south and the in-between position of the northern and central regions, differences between types of settlements remain obvious (the “city — village” opposition). It turned out that at the same time the greater number of respondents do not have a negative experience of discrimination on the linguistic basis, almost half denies a conflict based on linguistic grounds. One in two considers that the majority of the population of our country are bilinguals and almost the same amount of them consider themselves to be bilinguals, as well as, they also believe that their personal bilingualism prevents conflicts. However, the majority do not see prospects in the state bilingualism and support state status of the Ukrainian language only.

Target Survey proved that representatives of different regions have different notions about the very concept of “state language” and the necessary volume of its functioning, which requires a legislative definition of this concept, followed by a wide outreach in the community.

Keywords: *linguistic situation, focus group study, mass interview, language interaction, axiological features, state language, linguistic politics.*